

մրայ: իւր նշանաւոր գործող կարգէն է 1859ին հրատարակած Հայերեն Գերբախոսութիւնը, որ արմատական յաջող բարի նորոգութիւն մտցուց իւր ազգին ընդդէմ մէջ: Նշանապէս իւր նշանաւոր երկաթիւն թիւանց կարգը կը յիշուի Ռիտ-Պլատի րոտաւոր թարգմանութիւնն, որոյ ուղեղը մէջ-թոր է ինչո՞ք ընդունած է նամակաւ մը, որ պիտակ պատմի՝ կը բերէ թէ Հանգուցեղնեցի եւ թէ մեծանուն բանաստեղծին:

Գրթոր Ռուսինեան վերմ եւ անխնայ ախտառող մ'էր. բազմաթիւ անտիպ գործեր կը թողուէ, որոց մէջ գաղղիներէն փխշափայտութիւն մը կայ, զոր գեւե նոր աւարտած էր:

Իւր մահը ճշմարիտ հասարակայնի սուգ մ'եղաւ իւր Ազգին, որոյ թարգման եղաւ Հայկական ընդհանուր Ժողովը՝¹

Ռուսինեան թարգմեցաւ, ինչպէս ըսի վերագոյն, Հիշելի Ազգ. Գերեզմանատունը, ուր ժամանակ մը վերջը, զայն միայն Գրիգոր Օտեան կը յիշէ եւ անոր վրայ իւր ծախքով կանգնել կու տայ համեստուկ շերիմ մը, զոր կ'երեւայ թէ Երուսնդ Օտեան չէր գիտեր, քանի որ գեւ 1892ին կը գրէր հրապարակաւ թէ՛ «Ռուսինեան վրան քար չունի»:²

Ռուսինեանի շերիմը կորսուած էր գրեթէ, վասն զի Գերեզմանատան Թանձնաժողովի տեսարան անոր արձանագրութիւնն իսկ չունէր, եւ ես պատահմամբ գտայ զայն անցեալ տարի, երբ ողբացեալ Ստեփան փաշայի յուշարկաւոր էինք Հիշելի:

Գերեզմանատան դէպ ի Արեւելեան Հաւրաւ դին, իջջ հարուստներու սին ու գոռոց, վիթխարի մահարձաններէն բաւական հեռու, անտէր անտիրական մեռելներու թաղին ծածկին է, որ կը հանգչի գոկտ. Նահապետ Ռուսինեան, իւր վրայ ունենալով համեստ, ցածուկ, բայց լայն ու մեծկակ մարմարին քար մը, կիսով հողին մէջ խրուած արդէն, եւ անինամ փնացած, որուն շուրջը՝ փուշերու եւ սատասկներու պուրակիկ մը ձեւացուցած է ժամանակը եւ այն պուրակիկին մէջ կը սողոսկի մշտագաւառ բարեւոյ մը ինքնաբոյս, խորհրդաւոր նշանակութեամբ:

Ռուսինեանի շերիմն ունի բարեբախտաբար արձանական վերտառութիւն մը, խիստ պարզ, բայց գերազանցապէս վսեմ, զոր՝ ըստ ասուկանէն Օր. Եւփիմի Օտեանի, շարագրած է եղեր նոյն ինքն Գր. Օտեան:

Վեց տող է այն Արձանագրութիւնը, եւ է հետեւեալը.

ՆԱՀԱՊԵՏ ՌՈՒՍԻՆԵԱՆԻ
ԵՆԵՐԻ ԿԵՍԱՐԻՈՒ 28 ՍԵՊՏԵՄԲ 1819 ԱՄԻ
ՎԵԼՈՒՄԵՆԵԱԼ Ի Կ.ՊՈԼԻՍԻ 1 ԳԵՎԵՏ. 1876 ԱՄԻ

Պ Ք Ք Ք

զոր մոլեգին թափով կորզեաց մահ սիրոյս մեր

ԼՍՍՔ ԱՆԿԱԳԱՐ

Գր. Օտեանէն յետոյ, մերք ալ «Լամբ անգագար» զնուսինեան՝ այս նշանաւոր Հայը, զոր եթէ Ներսէս Պատրիարք Հայոց Սողոմն անուանեց եւ Մինաս Չերազ զայն Հայոց Նեստորն ըսաւ, ես ալ՝ պիտի համարձակիմ զայն այսօր համապատիւ փառակից համարել մեր բարեխիշատակ Խարպէլ Օրբին՝ կամ Թակոր Հահարիւնեցի՝, որոնք ալ իրենց տարաբախտ Ազգին համար օրէնքներ դնելու եռանդով հիւծեցան ու հալեցան անցեալ Գարեբու մէջ:

(Հարգանքով:)

Թ. Տ. Վ. Յ.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՈՐՈՒՄԻՑ. Ս. ՎԵՐԵՐԻ «ԿՍՈՒՈՒԿԵ ԵՆԵՐԵՐԻ Ե ՀԱՅՈՍ»

(Հարգանքով-Թի-Ն.)

Գժուարագոյն կէտ մըն է «քրիստոնէական թեան հիմնարկութեան» ի Հայոս — որ գրոցս երկրորդ բաժինն է (p. 55—231) — ճիշդ նախնական կամ հնագոյն ժամանակներուն միջուկ թիւնը պարզաբանել, այսինքն յատկապէս այն կէտը թէ առաջին երեք քրիստոնէական դարուց մէջ՝ Ս. Գրիգորէ յառաջ՝ կար եւ ինչ չափով քրիստոնէական հասարակութիւն մը Հայոց մէջ: Աղբիւրներ չկան, բաց ի պէսպէս զրոյցներէ, եւ հասուկտիր տեղեկութիւններէ: Ճիշդ պիտիլն ի հարկէ պէտք էր ընծել Ս. Թադէոսի կամ Ագգէի եւ անոր յառաջ Աբգաբու եւ Աբգաբեանց խնդիրը, զորոնք Մ. Խորենացւոյ քով Հայոց թագաւորներ եղած կը տեսնենք, մինչդեռ նախաբանական եւ Արշակունի թագաւորաց պատմութիւնը բոլորովին այլազգ է օտար պատմաչափ եւ նաեւ ուրիշ յիշատակաւ բանաց համեմատ: Այս ամէնը հանրածանօթ ըլլալով՝ պէտք չունինք մանրամասնութեանց մէջ մտնել, եւ ոչ ալ պէտք կայ սպացուցանե-

¹ Մատեն, Թի. 1920, երեքաւրթի 21 Դովտմբեր 1876/2, Եւսփիմ 1877:

² Մատեն, 41րդ տարի, Թի. 3970, 31 Հոկտեմբեր 1892, էջ 248: (Ռուսինեան, ի իւրեանս ս. Գրիգորէ):

¹ «Հայկական Գաղտնիքներ» Լեւոն Հատար Բ. Մանուկ, Թիֆլիզ 1902, էջ 204—415:

² «Արտ» էջ 477—481—544:

լու թէ անյաջող փորձ մին էր՝ այս անմիաբանութիւնը մեկնելու համար՝ երկու մասի բաժնեկ ժամանակին պետութիւնն ու պատմութիւնը՝ Նաեւ Հեղինակը Սանատրկոյ անձնաւորութիւնը պատմական կը համարի, թէեւ բոլորովին ուրիշ գրից մէջ եւ ուրիշ ժամանակ փոխադրելու է, այսինքն թագ կապած իբր 166—200 Յ. Բ. եւ որովհետեւ ժամանակակից է իրեն Աբգար Թ. (179—217), կարելի է մտածել Հեղինակին հետ որ ասի պատճառ տուած է զրուցին զինքը Աբգարայ զրուցին հետ կապելու, ճշդիւ ինչպէս այս Աբգարէն՝ որ իրական առաջին քրիստոնէայ թագաւորն է Եդեսիոյ՝ ասորական զօրոյցը (Լաւուրեան եւն) ըրած է Քրիստոսի ժամանակակից Աբգարին, որ էր բուն Աբգար Ե Ռ.բամա (Սեաւ, ասկէ՝ Արջում՝ Հայոց.) ինչպէս ծանօթ է՝ Բուզանդ (Գ. իդ) գիտէ Սանատրկոյ հակադարձ գերեզմանը. (տես ք. 65, 82, եւն.) Այս առթիւ յիշենք որ Արշակունի արքայից այն ցանկը, զոր Անանիանի քով կը գտնենք Սեբեոսի սկիզբը, հնագոյն կը համարի նաեւ հեղինակը ուրիշ գիտնոց (Ֆետտէր, Մարկարս, Գուաշմիդ) հետ, բայց ներկայ բնագիրը յաւելուածներ առած է Մ. Խորենացւոյ ցանկէն։ Եթէ ուրեմն այս յաւելուածները դուրս ձգենք, կ'ըսէ, ֆեսացած անունները կը միաբանին արտաքին պատմալոյց տուած տեղեւորութեանց հետ, ուստի Հայոց Արշակունեաց ցանկ մին է՝ ոչ թէ բուն Պարթեւն արքայից։ Մի քանին որ չեն միաբան՝ կրնան մեկնուիլ ըստ Հեղինակին թերեւս անով՝ որ երկրորդ յորդորմանք էին, ինչպէս գիտենք որ Հայք նոր անուն մը կու տային շատ արքայից, օրինակ Չենոյ՝ կոչուած է Արտաշէն, եւն. (ք. 66.) Աբգարու եւ Թագէի խնդրոյն քննութեան մէջ՝ կ'ընդունի իբրեւ հաւանական որ կար ստուգիւ Ս. Թագէի ուրոյն հայկական զօրոյց մ'ալ, որ յետոյ խառնուած է Աբգարու-Ադգէի զրուցին հետ, եւ այսպէս կը մեկնուի նաեւ Լաւուրեանի թարգմանիչն իւր ասորի բնագրէն ցուցցած շեղումներն ի նպաստ հայկականին։ Հնութեան հետքեր կը գտնէ նաեւ Բարթոլոմէոսի զրուցին մէջ, աւելի հնագոյն քան որչափ կը ցուցնեն հայ աղբիւրները կամ Հայոց քով գտնուած յիշատակութիւնք, եւ առհասարակ հայկական-պոնտական տարբեր կը գտնէ Առաքելոյն այն Վկայաբանութեան մէջ զոր ունին գրացի աղբիւրը, այսպէս Պոնտոսի թագաւորին անունը Պոնտիոս, եւ Հայոցն՝ Astyages կամ Astreges եւն. առաջին անուամբ Պոնտացւոց թագաւոր է Պոլեմոն Բ. որուն որդին Չենոյ (18ին Ն. Բ.)

Հայոց արքայ եղաւ "Արտաշէս", կոչուելով՝ "Արտաշէս", կամ Artaxias անունէն գիւրաւ կրնային յիշեալ խանգարմունքը ծագիլ, եւ ըստ Մաքարիի նաեւ պարթեւ Տրգատ որ Ս. Բարթոլոմէայ նահատակուելու յարմար ժամանակներ (50—59, 61—106 Յ. Բ.) կ'իշխէ՝ նոյնպէս Արտաշէս կոչուած է Հայոց կողմէն։ Եւ այսպէս կրնար Հեղինակն հաստատել որ բոլորովին ուղիղ չէ կարծիք թէ Ս. Առաքելոյն ի Հայոս գալու զրուցաց ամէնն ալ օտար գրականութենէն առած ըլլան յետոյ Հայք. եւ յամենայն գէպս "առաքելոց ժամանակ ալ խաչի կրօնքը քարոզուած էր նաեւ Հայոց աշխարհը" (տես ք. 69—88, եւն.) Կրնանք լուրջութեամբ անցնիլ առաջին դարուց վերաբերող միւս զրուցաց եւ պատմական քանի մ'անկարելութեանց եւ վկայութեանց վրայէն, որոնք, գտնէ կը ցուցնեն թէ ստուգիւ բաւական տարածուած քրիստոնէական հասարակութիւն մը կար նաեւ Հայոց աշխարհը յիշեալ ժամանակներուն, եւ որ նպաստ մըն է մեկնելու թէ ինչպէս կրնար յանկարծ Տրգատայ օրով ամբողջ Բողոքուրդ մը քրիստոնէութեան դառնալ։

Բնական է սակայն որ Տրգատի օրէն եւ Ս. Գրիգորի գործունէութենէն կը սկսի յատկապէս այն շրջանն, երբ Հայ ազգն իւր մէջ բողոքականութիւն կը մտնէ քրիստոնէայ եկեղեցեաց շարքը։ Ամէնէն աւելի կարեւոր այս շրջանին նուիրուած են նաեւ Հեղինակին գրոց գրեթէ առաջին կէտը, նկատելով Տրգատայ եւ իւր թագաւորութեան պատմական կողմը, Տրգատ իբրեւ քրիստոնէայ, իւր մասին եղած պատմութիւնն ու զօրոյցըն աղբիւրաց քննութեամբ, եկեղեցւոյ բարեկարգումն Ս. Գրիգորի ձեռք բն անոր նուիրապետական կազմակերպութիւնն, Հայոց եկեղեցւոյ նուիրապետական յարաբերութիւնն միւս եկեղեցեաց հետ, եկեղեցւոյ վարդապետութիւնք Ս. Գրիգորի օրով գլխաւորաբար Ագաթանգեղոսի վկայութեանց համեմատ, եւ ի վերջոյ օտաթ կամ ոչ-քրիստոնէայ ազգեցութիւնք, որոնք կրնան նշմարուիլ. (ք. 55—231.) Այս մասին գլխաւոր նիւթ մատակարարող աղբիւրն Ագաթանգեղոս ըլլալով՝ իւր պարունակութիւնն ալ ծայրէ ծայր քննադատութեան նիւթ ընէ ալ նահապետ մար Տրգատայ քահանայութեան ճիշդ տարւոյն եւ յարակից պատերազմաց մասին անմիաբան են գիտնոց կարծիքները։ Հեղինակն հաւանականացոյն կը գտնէ 282 Յ. Բ. եւ թերեւս քիչ մ'աւելի ալ կանուի (ք. 104—115.) եւ ասոր հետեւութեամբ՝

Տրդատյոյ դարձին եւ ասով քրիստոնէութեան ի Հայոս պաշտօնական կրօն ըլլալը կը դէն իբր 295 Յ. Բ. Սոխի ի Հարկէ չի միաբանիր Ս. Աթանազիոսեայ վկայարանութեան հետ, որուն նշխարքն ըստ Ագաթանգեղոսեայ հետը բերաւ Ս. Գրիգորի Սակայն հեղինակն արդէնք մը չի գտնիր ասկէ. վասն զի համանորէն նշխարաց բերանիլն աւելի ուշ ժամանակ եղած պիտի ըլլայ, եւ յետոյ՝ ուրիշ շատ բաներու հետ՝ Ս. Գրիգորի ընծայուած. (p. 115—128.) Միւս կողմանէ բոլորովին համամիտ չէ այն քննչաց որ Աթանազիոսեայ վարքը կամ մանաւանդ իւր վկայարանութեան մէջ պատմուած քանի մը զրոյցները նմանութիւն կը գտնեն զիցարանական զրուցաց հետ. (այս խնդրոց մասին հմմտ. p. 282—3 եւ այլուր:) Ձրոյցները շատ հիւստած են ժողովրդեան կողմանէ նաեւ Տրդատայ եւ Ս. Գրիգորի եւ Ս. Հռիփսիմեանց վրայ, զորոնք կ'աւանդէ Ագաթանգեղոս: Եստակ զուի մը նուիրուած է այս ամենուն քննութեան, ջանաւ լով պատմական կորիզ հանել զըռցական կեղեւէն. (p. 128—165.) Այս տեղ համառօտ ու ամփոփ կերպով բացատրուած են այն խնդիրներն, որ կը ծագին բուն իսկ Ագաթանգեղոսի գրող զրոյց հեղինակութեան, ժամանակին ու աղբիւրաց նկատմամբ, եւ դարձեալ յատկապէս Տրդատայ դարձի պարագաները, անոր հիւստեանութիւնը ու բժշկութիւնը, Ս. Գրիգորի եւ Ս. Հռիփսիմեանց մասին պատմուածքները եւ ամէն յարակիցը: Եստակապէս շոշափուած է նաեւ այն խնդիրը, որ Գուրիայ եւ Շամունեայ նորագիւտ վկայարանութեան համամատութեամբ ծագեցաւ: Յիշելու արժանի կերեւայ մեղի այն մեկնութիւնը որ կը տրուի Ս. Գրիգորի գուր մը ձգտելու աւանդութեան: Շատ կարեւոր է որ զըռցին հիմն ստուգիւ պատմական ըլլայ, օրինակի համար՝ ծածուկ տեղ մը «սորամուտ», առանձնութիւն մը, ուր կրնար ինամուիլ քրիստոնէից կողմանէ — կնոջ մը օրը նկանակ բերելու պարագան — եւ ասով կրնար անձանսթմնալ աղբուքեաց այնչափ տարիներու խորովիլութիւն տեսիլն ու անով Ս. Գրիգորի բրէ հանուիլը լաւ կրնան միաբանիլ այս մեկնութեան հետ, ցուցնելով որ այն միջոցին արդէն շատ աւելի տարածուած էր քրիստոնէութիւնը Հայոց մէջ՝ մինչեւ որ այնպիսի «սորամուտ», առանձնացեալ Սրբոյն անունը հասաւ նաեւ Հայոց օրիորդի ականջը. (p. 162—3) Թէ նոյնպէս յեականա պատմական առնելու է Ս. Հռիփսիմեանց անձնաւորութիւնը, ապահով է. քանի որ ար-

դէն Մանգականւոյ եւ Թարգեւոյ օրով կը վկայուի անոնց վկայարանաց ոչ միայն գոյութիւնն այլ եւ մեծ յարգանք վայելելն, ծանօթ նաեւ Բուզանդայ (Գ, ԺԳ:) Հեղինակը նաեւ ուրիշ պարագաներ աւելի հաւանական ընելու համար ամէն տեսակետով քննած է զանոնք: Թէ Պրիսկայ եւ Վալերիայ զրոյցը շատ նմանութիւններ ունի, կ'ընդունի ինքն ալ, բայց իրաւամբ ոչ նաեւ այն կարծիքը (Վանգուրա եւ Հ. Բ. Սարգսեան) թէ Ս. Հռիփսիմեանք, իրականին նոյն ըլլան յիշեցող հետ՝ Հռիփսիմէ եւ միայն մկրտութեան տեսանքն ըլլալով առաջնոց: Լաւ կէտ մըն էր մտադիր ընելն այն պարագային որ ճիշդ Պրիսկայ եւ Վալերիայ մասին պատմուածները, որոնք ծանօթ են արեւմտեան պատմաց, գեղեցիկ փաստ մըն է ցուցնելու թէ Ս. Հռիփսիմեանց վարուց շատ մերձաւոր է նման պարագաներն ալ կրնան յեականա պատմական ըլլալ: Թերեւս նաեւ, կ'ըսէ Ս. Հռիփսիմեանք Պրիսկայ եւ Վալերիայ ընկերակիցքն էին՝ յետոյ ուրեմն բաժնուած իրարմէ, ճիշդ ինչպէս Վրական աւանդութիւնը զՍ. Դուռնէ բաժնուած էր կ'ըսէ Ս. Հռիփսիմեանց խմբէն. (p. 146—56.) Երկուր կ'ըլլար միւս զըռցաց ալ անթիւ մանրամասնութիւնը հոս յիշել: Եստակ զատուածին մէջ, որուն քննութեան նիւթն են Ս. Գրիգորի ձեռք չայ եկեղեցւոյ համար եղած կարգադրութիւնը, ընդարձակօրէն քննուած է Ս. Գրիգորի այն տեսչեան խնդիրը, զոր Ագաթանգեղոսեայ գրող մէջ ալ առնուած կը գտնենք (ՍԳ. 548—64.) որուն մէջ կը նկարագրուի նաեւ Վաղարշապատու եկեղեցւոյն ծրագիրը, եւ որ ամէնէն կանուխ Ե դարուն կրնայ գրուած ըլլալ, եւ ճիշդ հակառակ ալ է թէ Ագաթանգեղոսեայ պատմուածքներուն եւ թէ Բուզանդայ, որոնք համամատ Ս. Գրիգորէն շատ ետքն ալ Հայոց առաջին եւ «մայր» եկեղեցին էր միշտ Աշտիշատին ի Տարօն: Աւելորդ է չեշտելն որ օրինակի համար Տէր-Միքայելեանի ճիշդ այս տեսչեան վրայ հիմնած հետեւութիւնը որեւէ լուրջ բանագրութեան չեն կրնար դիմանալ. (p. 165—84.) «Հայոց եւ միւս եկեղեցեաց նուիրապետական յարաբերութիւնը», առանձինն հատուածով լուսաբանուած են. (p. 184—99.) Գլխաւորաբար այն սերտ յարաբերութիւնն որ կար նեանալից անուոյն հետ, օւստի ձեռնագրութիւն ալ առած են Ս. Գրիգոր եւ իւր յաջորդքն: Հարաւակողմանքն աւելի ասորախառն ալ բնակչութիւն ըլլալով եւ հաւանօրէն աւելի կանուխ ալ քրիստոնէու-

Թիւնը տարածուած, բնական էր որ ասորի լեզուն պաշտամանց մէջ աւելի գերիշխող ըլլար այն տեղերը, ինչպէս կը վկայուի: Այս մասին մէջ քննութեան առնուլ պէտք էր նաեւ Տրդատայ Հոռոմ կամ այլուր երթալու եւ դանադրութիւնն ընելու պարագան՝ զոր Ագաթանգեղոս կը պատմէ եւ որուն մանրանութեանց մէջ շատ կը տարբերին այլեւայլ քննադատարժիքներն, եւ ի վերջոյ Ս. Նունէի զորոյն ու պատմութիւնը կամ Վրաց դարձը: Գեղեցիկ լրացումն է յայտագ հաստատելը՝ «Հաւատքն եւ հաւատոյ կեանքը Հայոց եկեղեցւոյ մէջ Ս. Գրիգորի ժամանակ» (p. 199 — 216.) ուր համառօտիւ ամփոփուած են հաւատոյ վերաբերեալ այն ամէն կէտերը՝ զոր Ագաթանգեղոսի մէջ կը կարգանք Ս. Գրիգորի բերնէն, ծայրէ ծայր համեմատ ընդհանուր եկեղեցւոյ հաւատոց եւ դաւանաբանութեան: Ի հարկէ Հեղինակն ալ կ'ընդունի որ այսմէն Հանգանակը բուն նիկիական չէ, ինչպէս ինչորոշ տակ չի կրնար ըլլալ: Կապ ունի այս դաւանաբանական քննութեան հետ այն խնդիրը թէ ստուգիւ «ոչ-քրիստոնէական ազգեցութիւնք ալ եղած ըլլան նորագործ Հայոց հաւատալեանց նկատմամբ» (p. 216 — 231.) ինչպէս հաստատելու մէտ են եւրոպացի քննիչներէն ոմանք: Անուշտ իրաւացի է ընդունիլ որ Ս. Գրիգորի եւ Տրդատայ օրով այնպէս հիմանց փոփոխիլը Հայոց աշխարհի կրօնական հանգամանացն, քրիստոնէութեան պաշտօնական կրօնը դառնալը, մեհնեաց բուն կրօնաւորներն են՝ կը ցուցնեն ժամանակին եւ Ս. Գրիգորի առաքելական գործունէութեան արտաքին շատ մեծ յաջողութիւնը, եւ այնուհետեւ իրրեւ ընդհանրութիւն՝ հայ ազգը նոր ուղղութեամբ եւ նոր ոգւով կ'ընթանար: Բայց ներքուստ բնականապէս տակաւին շատ բան կը մնար ընելու՝ մինչեւ քրիստոնէական օգին ամէն կողմանէ թափանցեր Հայոց աշխարհի ամէն անկիւն եւ անհետ ընէր հեթանոսութեան ամէն նշմարանք ու հետք: Գեւ Քուզանդ (հմմտ. Գ. Ժգ. եւ այլուր) գէշ վկայութիւն մը կու տայ ժամանակին Հայոց քրիստոնէական կրթութեան համար, որոնք անգամ «ի վաղնջուց, յորմէ հետէ առին նորա քրիստոնէութեանն, լոկ իրրեւ զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց եւ ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատովք ընկալան, այլ իրրեւ զմարդկութիւն իմն մարդկութեան ի հարկէ, եւն՝ քննիչներէն ոմանք շատ աւելի յառաջ կ'երթան եւ նոյն իսկ Ս. Գրիգորի ձեռքը կամ իրեն վերագրած կարգադրու-

թեանց մէջ ոչ-քրիստոնէական կէտեր կը կարծեն գտնել: Գլխաւորաբար այն պարագան որ եկեղեցւոյ նուիրապետութեան գլխուն կամ կաթողիկոսութեան պաշտօնը այնչափ ժամանակ յաջորդաբար մնացած կը տեսնուի Ս. Գրիգորի սերնդոց մէջ, կամ «կաթողիկոսութեան ժառանգականութիւնը»՝ հետեւողութիւն եւ ազգեցութիւն կ'ընդունին հին կտակարանի կամ հրէական քահանայապետութեան: Աւելի մեծ ամբաստանութիւն մըն է մատաղի սովորութեան մասին եղածն, որով իբր թէ Հայոց եկեղեցին՝ բոլորովին օտարացած ընդհանուր քրիստոնէութեան առաջին օրերէն իսկ՝ վերանորոգած ըլլայ հին կտակարանի զոհը: Ուստի թէ «յատուկ-հրէական նկարագիր» մ'ունեն, կ'ըսեն, նոր հիմնուած հայ եկեղեցին մէկ կողմանէ, միւս կողմանէ՝ հին կրօնից կամ հեթանոսութեան շատ մը սովորութիւնք մնացած են, միայն քրիստոնէական գոյն մ'առնելով: Շատ գեղեցիկ է Հեղինակին թէ՛ հոս եւ թէ՛ յաջորդ մասերուն մէջ այս եւ նման անձիշդ ըմբռնանց տուած պատասխանը, բացատրելով իրեն ինչպէս էին իրօք եւ մերժելով չափազանցութիւնքն, եւ թէ հայ եկեղեցին իրական որեւէ «հրէական» բան մը չունի կամ հակաքրիստոնէական: Ուրիշ խնդիր է որ մոգական գաւազանով մը կրնան չէր մէկ վայրկեան մէջ ամբողջ ազգի մը սիրած ու փայփայած կրօնական եւ կէս-կրօնական սովորութիւնքն, տօներն, զրոյցներն ու նախապաշարմունքը ջնջել, եւ տոգորել ամէն հայազգւոյ սիրտն ու միտքը զուտ քրիստոնէական գաղափարներով եւ կրթութեամբ: Այս գործը զուրկ հանած են յաջորդ դարերն, եւ այն ոչ առանց մեծամեծ հակառակութեանց եւ հակազգեցութեան իսկ: Այս ամէնը նիւթն է յաջորդ կամ Գ. բաժնին՝ Դ. դարու պատմութեան:

(Էդուարդ Կոնիլ)

Զ. Ե. Ե.

Ա Յ Ն Ա Ր Հ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՈՐՈՐԴՈՒՄ ԲՈՅՈՒՆԵՐԻՐ ՀԱՅԿԱՅԵՆԻ ԲՈՅՈՒՆ

(Էդուարդ Կոնիլ)

ԲԵԼՂՂՈՒՄ:

Անուշխրման ապա գրեց Թորոսը՝ թագաւորին բարեկամութեան եւ խաղաղութեան թուղթ, առելով որ երկուսի շահերը մէկ են եւ ինքեցելով

է Հարութա խաղաղաց մասին է խաղաղ, որոնք հնուց ի վեր շարունակ կը սպառնային Պարսից հիւսիսային սահ-